

Supplement to the Revision of The Story of Hossein-e Kord-e Shabestari

Asghar Esmaili¹

Abstract

This article serves as a complementary work to the correction of Hossein Kurd Shabestari's narrative poem. It is the collaborative effort of Iraj Afshar and Mehran Afshari and is divided into two parts. The first part involves the critique, recording, and correction of verses from various poets embedded within the narrative. These verses are categorized into three groups: verses that have been accurately recorded with identifiable poets or sources, verses that are metrically and rhyme-wise correct but have unknown authors, and verses that contain errors in their recording and correction, leading to discrepancies in meter and rhyme scheme. The editors have either not corrected these or integrated them into the poet's own work. These verses were primarily corrected through reference to the works of other poets and adherence to the literary tradition of Persian poetry. The second part of this article focuses on the scrutiny and correction of specific words, particularly Turkish words and sentences, with explanatory annotations provided. In this section, corrections are made in terms of pronunciation and meaning by consulting Turkish-to-Persian dictionaries, identifying contextual clues in the text, and considering the narrative and textual context. By incorporating these corrections and annotations, a refined version of Hossein Kurd Shabestari's narrative poem can be achieved.

Keywords: Hossein Kurd Shabestari's narrative poem, correction of verses, annotations on Turkish words, editing.

Extended abstract

1. Introduction

The story of "Hossein-e Kord-e Shabestari" is a tale from popular literature, authored by an anonymous writer. It was most likely composed during the Safavid era, with a lesser probability of having been written during the Qajar period. Over time, it has gained popularity among the people, as evidenced by its numerous reprints.

This article provides a textual analysis of the story of "Hossein-e-Kord-e-Shabestari," focusing on the critical edition by Iraj Afshar and Mehran Afshari.

1. Assistant Professor, in Persian Language and Literature, Faculty of Encyclopedia Compiling, Institute for Humanities and Cultural Studies, Tehran, Iran (A.esmaeili@ihcs.ac.ir).

Afshar and Afshari utilized the sole manuscript of Hossein Nameh, cataloged as number 162 (dated 1907) in the Oriental Library of the St. Petersburg Academy of Sciences. In this study, two additional manuscripts were consulted for further examination: 1) The manuscript from the Astan Quds Razavi Library, preserved under the asset number 38813. 2) The manuscript from the Library of the Islamic Consultative Assembly, cataloged as number 1257. Although this manuscript contains sections beyond what is included in Hosein Nameh, it is essentially another part of the comprehensive work titled "Yatim Nameh," which encompasses Hosein Nameh and several other texts. Excerpts and phrases from this manuscript have been used to supplement some explanations and annotations in this article.

2. Theoretical Framework

The goal of the science and art of text editing is to present a text as close as possible to the original work that flowed from the pen of the author or the words of the poet. The primary materials for this task are manuscripts, while secondary sources include other books such as dictionaries and specialized works in various fields that assist the editor in presenting a polished text. In this study, the manuscript from the Astan Quds Razavi Library was used as the primary basis, supplemented by secondary sources, to compile this supplement.

3. Methodology

In the first section of this study, the verses from the text of the story of "Hossein-e Kord-e Shabestari" were extracted and examined. To correct these verses and ensure their accuracy, the works of poets who wrote these verses were consulted, and the verses were corrected and presented based on these references. In the second section of the article, which includes the correction of various words and phrases, including Turkish phrases, issues related to pronunciation, spelling, the absence of annotations (explanations), or the insufficiency of related explanations were addressed. In this section, by using Persian and Turkish dictionaries, considering contemporary local language evidence and contemporary texts, examining manuscript recordings, and analyzing internal and external textual evidence, along with attention to literary tradition and grammatical structures in Turkish, necessary arguments were made, and corrections were implemented.

4. Results and Discussion

In this study, the deficiencies in the edited text of the story of "Hossein-e Kord-e Shabestari" were examined in three sections:

First Section: Poetic Verses In the first section, we encountered verses in the printed edition that had inaccuracies in their transcription and correction. These incorrect transcriptions disrupted the meter and rhyme, and the editors of the work had not corrected them. To address these issues, we referred to the works and collections of poets such as Farrukhi Sistani, Razi-od-Din Artimani, Sheikh

Baha'i's Kashkul, Turki Shirazi, Qassab Kashani, and Abu Sa'id Abu'l-Kheyr. Additionally, attention was given to the Persian literary tradition. Corrections were made using two manuscripts: one from the Astan Quds Razavi Library and the other from the Library of the Islamic Consultative Assembly.

Second Section: Corrections of Words, Phrases, and Sentences

The second section of this study focuses on correcting words, phrases, and sentences, particularly Turkish words and phrases. We encountered three categories of issues:

1. **Pronunciation and Spelling Errors:** This includes terms like "پورچک" (Poochak), "اده باشی" (Odeh Bashi), "توت منم المدن" (Tot Manam Al-Madan), and "دوطلب" (Dotolab).
2. **Meaning Errors:** This involves words and phrases such as "پورچک" (Poochak), "اده باشی" (Odeh Bashi), "توت منم المدن" (Tot Manam Al-Madan), "قاطمه" (Qatima), and "میلخ" (Milakh).
3. **Neglect of Some Turkish Grammatical Structures:** Examples include using "غافل" (Ghafel) instead of "ناغافل" (Naghaafel), "بهوش" (Behoush) (with an unclear 'yaa') instead of "بی‌هوش" (Bi-Housh), and "از کوچه به کوچه" (Az Koocheh Beh Koocheh) instead of "کوچه به کوچه" (Koocheh Beh Koocheh). Each of these issues was explained and corrected in the article.

Third Section: Deficiencies in the Glossary of the Printed Text

The third section addresses the shortcomings in the glossary at the end of the printed text of "Hossein-e Kord-e Shabestari," particularly the omission of the meanings of relevant Turkish words and phrases.

5. Conclusions

This article serves as a supplement to the critical edition of the story "Hossein-e Kord-e Shabestari," edited by Iraj Afshar and Mehran Afshari, and is divided into two main sections:

First Section: The first section critiques the transcription and correction of verses from various poets embedded within the story. These verses were corrected by referring to the collections of the poets and available manuscripts.

Second Section: In the second section, the transcription of certain words, particularly Turkish words and phrases, was examined and corrected, with clarifying annotations added. By consulting Turkish-to-Persian dictionaries, finding supporting evidence in the text and other sources, and considering the context of the story, the words and phrases were corrected in terms of pronunciation and meaning, with annotations provided.

Findings: Various pieces of evidence suggest that the author of the story "Hossein-e Kord-e Shabestari" was likely a native Turkish speaker. The editors' lack of attention to this matter has led to errors in the text and annotations. These errors can be categorized as follows:

1. **Errors in Pronunciation and Spelling:** Issues with the transcription of certain words and phrases.

2. **Errors in Meaning:** Misinterpretation of the meanings of certain words and phrases.

3. **Neglect of Turkish Grammatical Structures:** Examples include using "غافل" (Ghafel) instead of "ناغافل" (Naghaafel), "بهوش" (Behoush) with an unclear 'yaa' instead of "بی‌هوش" (Bi-Housh), and "از کوچه به کوچه" (Az Koocheh Beh Koocheh) instead of "کوچه به کوچه" (Koocheh Beh Koocheh). Each of these issues was addressed in the article.

Third Section: The third section examined and supplemented the deficiencies in the glossary at the end of the printed text, particularly the omission of the meanings of relevant Turkish words and phrases.

Select Bibliography

- Artimani, R. *The Divan of Razi-od-Din Artimani*, edited by Mohammad Ali Emami. Tehran: Khayyam Bookstore. 1966. [in Persian]
- Estarabadi, M.M. *Sanglakh: A Turkish-Persian Dictionary*, edited by Roshan Khiyavi. Tehran: Nashr Markaz. 1995. [in Persian]
- Jafarpour, M. "From the Orphan Tale to the Historical Qurchi (Proving the Unknown Identity of Hosein-e- Kord-e Shabestari Based on Historical and Literary Evidence)," *New Literary Research*, 2022a; 1: 21-51. [in Persian]
- Jafarpour, M. "Codicology of the Oldest Comprehensive Narratives of *Yatim-Nama* and Other Manuscripts," *Persian Literary Textology*, 2022b; 53: 73-90.
- Khiyampoor, A. *Persian Grammar*, Tabriz: Tehran Bookstore. 1965. [in Persian]
- Marzolph, U. "A Treasure Trove of Formulaic Expressions in the Folk Tale of Hosein-e-Kord," in: *The Story of Hosein-e-Kord-e-Shabestari*. Tehran: Cheshmeh, 2021; 439-459. [in Persian]
- The Story of Hossein-e-Kord-e-Shabestari*, based on the unknown narrative known as *Hosseine-Nameh*, edited by Iraj Afshar and Mehran Afshari. Tehran: Cheshmeh Publications, 2021 (9th edition). [in Persian]

How to cite:

Esmaeili A. Supplement to the Revision of The Story of Hossein-e Kord-e Shabestari. *Zaban Farsi va Guyeshhay Irani*. 2024; 2(16): 107-124. DOI: 10.22124/plid.2024.26204.1655

Copyright:

Copyright for this article is retained by the author(s), with first publication rights granted to *Zaban Farsi va Guyeshhay Irani (Persian Language and Iranian Dialects)*. This is an open-access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution License (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided that the original work is properly cited.

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۹/۱۴
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۴/۰۴
صفحات: ۱۰۷-۱۲۴

تکمله‌ای بر تصحیح قصه حسین کرد شبستری

اصغر اسمعیلی^۱

چکیده

این مقاله تکمله‌ای بر تصحیح قصه حسین کرد شبستری، به کوشش ایرج افشار و مهران افشاری است که به دو بخش تقسیم می‌شود: بخش نخست نقد ضبط و تصحیح ابیاتی از شاعران مختلف، در لایه‌لای قصه که در آن، این ابیات به سه بخش تقسیم شده‌اند: ابیات با ضبط درست و سراینده مشخص که مصححان به سرایندگان یا مأخذ اشعار اشاره نکرده‌اند؛ ابیاتی که از نظر وزن و قافیه اشکالی ندارند، اما سراینده آنها نامعلوم است؛ ابیاتی که در ضبط و تصحیح آنها اشکال یا اشکالاتی وجود دارد و ضبط ناصحیح، اختلالاتی در وزن و قافیه آنها به وجود آورده که مصححان اثر، آنها را تصحیح نکرده‌اند یا در شعر شاعر تصرف شده و در نتیجه، بیت یا ابیات دیگری عرضه شده‌است. این ابیات بیشتر با مراجعه به آثار شاعران و توجه به سنت ادبی فارسی تصحیح شد. در بخش دوم این مقاله ضبط برخی کلمات، به‌ویژه کلمات و جملات ترکی، بررسی و تصحیح شده و تعلیقات روشن‌کننده بر آنها افزوده شده‌است؛ در این بخش با مراجعه به دو نسخه خطی، فرهنگ‌های ترکی به فارسی، یافتن قرائن کمک‌کننده در متن و متون دیگر و همچنین توجه به بافت داستان و متن، کلمات و جملات، از حیث تلفظ و معنی، تصحیح و تعلیقاتی بر آنها نوشته شد. واژگان، جملات و عبارات ترکی اقتضا می‌کرد مصححان نگاه دقیق‌تری به این مقوله‌ها می‌کردند که متأسفانه چنین نیست و در مقاله حاضر، تمرکز بر روی آنها بوده‌است. با افزودن این تصحیحات و تعلیقات می‌توان متن منقح‌تری از قصه حسین کرد شبستری به دست داد.

واژه‌های کلیدی: قصه حسین کرد شبستری، تصحیح ابیات، تعلیق بر لغات ترکی، ویرایش.

۱- مقدمه

۱-۱- بیان مسأله

قصه حسین کرد شبستری از داستان‌های ادبیات عامه و نویسندگی ناشناس است که به احتمال زیاد در دوره صفوی و با احتمالی ضعیف در دوره قاجار نوشته شده و چاپ‌های متعدد آن، نشان‌دهنده اقبال مردم از آن است. این قصه عنوان‌های مختلفی چون پهلوان‌نامه حسین کرد شبستری و داستان شیرین‌عبارت حسین کرد شبستری (عنصری، ۱۳۷۲)، حسین‌نامه (افشاری و افشار، ۱۴۰۰: ۱۶)، جنگ‌نامه حسین کرد، و یتیم‌نامه (به مناسبت معنی یتیم: نوچه و پهلوان تازه‌کار) داشته‌است. البته یتیم‌نامه عنوان کلی حماسه‌ای است که قصه حسین کرد شبستری، فقط بخشی از آن است. به تصریح مهران افشاری، یکی از دو مصحح کتاب، در مقدمه اثر نام قهرمان کتاب، حسین «گرد» (پهلوان و دلاور) صحیح است که به تدریج و به علت ناآشنایی عامه مردم با واژه «گرد» و همچنین کتابت قدیم این واژه به «گرد» تغییر کرده‌است. از نظر او نام «حسین گرد» در تاریخ طبرستان و رویان آمده که به قلم سیدظهیرالدین مرعشی طی سال‌های ۸۸۱-۸۹۲ق. نوشته شده‌است (افشاری، ۱۴۰۰: ۱۶ و ۱۷) اما ذوالفقاری معتقد است همان «کرد» به معنی «چوپان» در عنوان اثر به نظر صحیح‌تر است؛ زیرا حسین از چوپانان بوده‌است (ذوالفقاری، ۱۳۹۴: ۱۶۸). داستان درواقع، رقابت ازبکان آسیای میانه را که به مذهب اهل سنت بودند، با قزلباشان شیعه به تصویر می‌کشد؛ به این شرح که حاکم تبریز از فرمانبران شاه‌عباس صفوی، به بلخ حمله می‌کند و آنجا را غارت و ویران می‌کند. پس از آن، حاکم بلخ از شاه خطا (خان جهان) یاری می‌خواهد و او دو سردار خود را به همراه سپاهسانی عازم تبریز و اصفهان می‌کند تا در آن شهرها آشوب کنند و درنهایت شاه‌عباس را از حکومت ساقط کنند. ببرازخان پهلوانی بود از طرف حاکم خطا، به تبریز رفت و در آنجا قتل و غارت راه انداخت؛ به حدی که هیچ‌کس جرئت رویارویی با او نداشت؛ در این هنگام حسین کرد شبستری وارد داستان می‌شود و با نیروی خارق‌العاده‌اش، ببرازخان و سپاهیان را شکست می‌دهد و سپس روانه اصفهان (پایتخت) می‌شود و در آنجا شاه‌عباس را از بند جنگجویان مغول و ازبک نجات می‌دهد و آن شهر را از دست ازبکان می‌رهاند؛ حسین کرد نمی‌پذیرد در زمره سپاهیان شاه‌عباس درآید، اما برای گرفتن خراج از اکبرشاه گورگانی، به هند می‌رود. او پس از ماجراها و درگیری‌های مختلف در هند، مقبول درگاه اکبرشاه

می‌شود و یک سال نزد وی خدمت می‌کند و داستان پس از بازگشت موفقیت‌آمیز او به اصفهان، با پایانی باز به خاتمه می‌رسد.

این مقاله با نگاه متن‌شناسانه به قصه حسین کرد شبستری، تصحیح ایرج افشار و مهران افشاری می‌پردازد. افشار و افشاری از تک‌نسخه حسین‌نامه استفاده کرده‌اند که به شماره ۱۶۲ (تاریخ ۱۹۰۷) در کتابخانه شرقی فرهنگستان علوم پترزبورگ نگهداری می‌شود. در این پژوهش، برای بررسی بیشتر، به دو نسخه خطی دیگر مراجعه شد: (۱) نسخه خطی کتابخانه آستان قدس رضوی که با شماره اموال ۳۸۸۱۳ در آن کتابخانه محفوظ است. این نسخه از نظر نزدیکی متن و عبارات، بسیار به نسخه فرهنگستان علوم پترزبورگ که مصححان از آن استفاده کرده‌اند نزدیک است (جعفرپور، ۱۴۰۱: ۸۱)، اما آنان از این نسخه استفاده نکرده‌اند. (۲) نسخه کتابخانه مجلس شورای اسلامی با شماره ۱۲۵۷ که اگرچه بخش‌های دیگری، غیر از آنچه را که در حسین‌نامه آمده در بر می‌گیرد، ولی درواقع بخش دیگری از اثر کلی با عنوان «یتیم‌نامه» است که حسین‌نامه و برخی متون دیگر نیز در آن جای می‌گیرند. از جمله‌ها و عبارات این نسخه نیز برای تکمیل برخی توضیحات و تعلیقات در این مقاله استفاده شده‌است. در بخش اول این نوشتار، ضمن نقد، ضبط ابیات موجود در متن حسین‌نامه و تصحیح و مآخذ آنها نشان داده شد. در بخش دوم، واژه‌ها، عبارات و جملات عمدتاً ترکی از منظر تصحیح، تلفظ و معنا و تعلیقات، بررسی و اصلاح گردید و توضیحاتی آورده شد. در این راه، ضمن بهره‌گیری از دو نسخه خطی مذکور، فرهنگ‌های لغت ترکی، سنت ادبی فارسی و نیز بافت متن و شواهد همسان از متن، دور از نظر نماند. تمرکز اصلی مقاله بر تصحیح ابیات و تعلیقات و حواشی مصححان است، از این‌رو، نخست از خود متن و فرهنگ‌ها و متون دیگر استفاده شد و سپس از نسخ خطی.

۱-۲- پیشینه پژوهش

پژوهش‌های معدودی درباره قصه حسین کرد شبستری شده‌است که عبارت‌اند از: مارزلف (۱۴۰۰). از این منبع در تبیین بخشی از این مقاله، البته با نگرش تصحیح و تعلیق استفاده شده‌است؛ عناصری (۱۳۷۲)؛ عناصری (۱۳۷۴)؛ استنفیلد جانسن (۱۴۰۰)؛ پرهام (۱۳۳۶)؛ حسینی سروری (۱۳۹۹)؛ جعفرپور و محمدیان (۱۳۹۲)؛ آتش‌سودا (۱۳۸۶)؛ عزیزی‌فر (۱۳۹۸)؛

بیات و حیدری (۱۳۹۸)؛ دهقان دهنوی و جلالی پندری (۱۳۹۰)؛ خیراندیش و ابراهیمی (۱۳۹۱)؛ ترکمنی آذر و عبوضی (۱۴۰۱)؛ جعفرپور (۱۴۰۱)؛ جعفرپور (۱۴۰۱ ب).
 بیشتر این مقالات در حوزه داستان‌پردازی و روایت‌شناسی این قصه و از حیطة این پژوهش خارج است، اما مطالب آنها در آشنایی کلی با اثر مفید بود.
 وجه تمایز پژوهش حاضر با تحقیقات پیشین بررسی ابیات و واژگان و عبارات ترکی اثر و بررسی و تصحیح موارد مبهم و خطای تصحیح افشار و افشاری در قصه حسین کرد شبستری و نوشتن تعلیق بر آنهاست.

۲- بحث و بررسی

این مقاله به سه بخش تصحیح ابیات متن و تصحیح و تعلیق بر واژگان، عبارات و جملات، و نکات دیگر تقسیم می‌شود:

۲-۱- تصحیح ابیات متن

در متن قصه حسین کرد شبستری، به فراخور متن ابیاتی از شاعران مختلف، آمده‌است. در تصحیح ابیات متن، متأسفانه نسخه‌ها کمک‌کننده نبودند؛ زیرا در نسخه کتابخانه مجلس شورا، اصلاً بیت‌ی نیامده‌است؛ در نسخه ش. ۵-۳۲۹۴۵ کتابخانه ملی هم ابیات دیگری، غیر از ابیات حسین‌نامه آمده که البته روایت آن هم بخش دیگری از یتیم‌نامه است؛ ابیات نسخه کتابخانه آستان قدس رضوی هم دقیقاً همان‌گونه ضبط شده که در نسخه فرهنگستان علوم پترزبورگ و به تبع آن، نسخه چاپی تصحیح‌شده آمده‌است؛ بنابراین ما ناگزیر به دیوان‌ها و مآخذ دیگر که این ابیات را در بر داشتند، مراجعه کردیم.

ابیات موجود در متن حسین‌نامه را می‌توان به سه دسته زیر تقسیم کرد:

۱. ابیات با ضبط درست و سراینده مشخص که مصححان به سرایندگان یا مآخذ اشعار اشاره نکرده‌اند.

۲. ابیاتی که از نظر وزن و قافیه و معنی اشکالی ندارند، اما سراینده آن نامعلوم است.

۳. ابیاتی که در ضبط و تصحیح آنها اشکال یا اشکالاتی وجود دارد و سراینده آنها نیز در تصحیح، مشخص نشده‌است (۹ مورد). در برخی از این ابیات، ضبط ناصحیح ابیات که موجب اختلال در وزن، قافیه و معنی شده‌است و در بعضی دیگر ضبط ناصحیح ابیات دیده می‌شود

که با وجود صحت وزن و معنی، شعر شاعر به‌درستی ضبط نشده و در آن دخل و تصرف شده‌است. در برخی موارد، مصححان متوجه این اشکالات شده‌اند، اما آنها را برطرف نکرده‌اند. در مقاله حاضر به دسته اول و دوم پرداخته نمی‌شود و کاستی‌های ابیات دسته سوم، موضوع بحث اصلی ماست. این ابیات عبارت‌اند از:

۱. ص ۹۷. یا ما سر خصم را بکوبیم به سنگ یا او تن ما به دار سازد آونگ
 القصه در این زمانه با فرهنگ یا کشته برم به که صد زنده به ننگ

در بیت اول، با توجه به «دار» به جای «تن» «سر» متناسب است:

یا ما سر خصم را بکوبیم به سنگ یا او سر ما به دار سازد آونگ

بیت دوم، مصرع دوم اشکال وزنی دارد و معنای روشنی از آن حاصل نمی‌شود. مصححان در پاورقی نوشته‌اند: «کذا ولی معنی درستی ندارد و شاید تا کشته شویم باشد.» و «وزن درستی ندارد» ولی مشکل را حل نکرده‌اند. اگر به قرینه «تنگ» در همان مصرع، «نام» و به قرینه «صد» «یک» بگذاریم، معنی و وزن بیت درست می‌شود:

القصه در این زمانه پر نیرنگ یک کشته به نام به که صد زنده به ننگ

دبیرسیاقی آن را در حاشیه رباعیات در دیوان فرخی سیستانی به‌صورتی که ذکر شد، آورده و در حاشیه ذکر کرده که در نسخه «چ» (چاپ علی عبدالرسولی) این رباعی وجود دارد و استاد دهخدا در حاشیه آن نوشته‌اند سروده یکی از سلاطین است که فعلاً نامش در نظرم نیست (فرخی سیستانی، ۱۳۳۵: ۴۴۷).

این بیت در گ ۵۱ نسخه ۳۸۸۱۳ آستان قدس نیز به صورت نسخه چاپی مورد بحث و با همان اغلاط آمده‌است.

۲. ص ۸۵. بسیار طپانچه بر جبین زد خود را ز فراق بر زمین زد

بیت حاضر از لیلی و مجنون نظامی (آگاهی مجنون از مرگ پدر) است که در آن جابه‌جایی مصراع‌ها اتفاق افتاده و شکل صحیح آن چنین است:

خود را ز دریغ بر زمین زد بسیار تپانچه بر جبین زد

(نظامی گنج‌ای، ۱۳۷۶: ۱۶۳)

در نسخه کتابخانه آستان قدس، گ ۳۳ مطابق نسخه چاپی است.

۳. ص ۸۶. برآورده از خاک ما گرد و دود چه می‌خواهد از ما سپهر کبود

در این عالم تنگ‌تر از قفس نبوده به ما و به هم یک نفس

فلک بین که با ما چه می‌کند چه کرده‌است و چه می‌کند

ابیات از رضی‌الدین آرتیمانی است که مصححان اشاره‌ای به آن نکرده‌اند. بیت اول در دیوان به این صورت ضبط شده‌است:

برآورد از خاک ما گرد و دود چه می‌خواهد از ما سپهر کبود

(آرتیمانی، ۱۳۴۵: ۲۴)

در بیت دوم، مصرع دوم معنای روشنی ندارد. این بیت در دیوان به این صورت مضبوط است:

در این عالم تنگ‌تر از قفس به آسودگی کس نزد یک نفس

(آرتیمانی، ۱۳۴۵: ۲۴)

درمورد بیت سوم، مصححان در پاورقی، به‌درستی اذعان کرده‌اند: «کذا عیب قافیه دارد»، اما این اشکال را حل نکرده‌اند. با مراجعه به دیوان رضی‌الدین آرتیمانی و مشاهده صورت صحیح بیت، این مشکل حل شد:

فلک بین که با ما جفا می‌کند چها کرده‌است و چها می‌کند

در نسخه کتابخانه آستان قدس، گ ۳۴ به همان صورت مغلوط است.

۴. ص ۲۶۸. دریا و کوه بگذاریم و بگذریم سیمرغ‌وار زیر پر آریم بحر و بر

یا بر مراد بر سر گردون نهیم پای یا ناامید بر سر همت نهیم سر

شعر از کشکول شیخ بهایی است با اندکی تفاوت:

دریا و کوه را بگذاریم و بگذریم سیمرغ‌وار بحر گذاریم و خشک و تر

یا بر مراد بر سر گردون نهیم پای یا مردوار بر سر همت کنیم سر

(شیخ بهایی، ۱۳۷۷: ۴۸۷)

در کشکول این ابیات از مولانا نظام ذکر شده‌است.

۵. ص ۲۶۸ و ۳۱۸. گردن چرا نهیم جفای زمانه را قانع چرا شویم به هر کار مختصر

بیت از کشکول شیخ بهایی است با اندکی تغییر:

گردن چرا نهیم جفای زمانه را زحمت چرا کشیم به هر کار مختصر

(شیخ بهایی، ۱۳۷۷: ۴۸۷)

در گ ۳۱۲ نسخه کتابخانه آستان قدس رضوی به همان صورت چاپی آمده‌است.

۶. ص ۳۷۸. دشمن آتش‌پرست باده‌پیما را بگو خاک بر سر کن که آب رفته باز آمد به جو

شعر از حسن وحید دستگردی است؛ با اندکی تغییر:

دشمن آتش‌پرست بادپیما را بگو خاک بر سر کن که آمد باز آب جویبار

(رادمنش، ۱۳۸۷: ۶۹)

۷. ص ۱۷۲. می‌شنیدم که جان‌جانانی چون بدیدم هزارچندانی

در نسخه کتابخانه آستان قدس رضوی، گ ۱۷۲ به این صورت ضبط شده است:
 بارها می‌شنیدم که جان جانانی چون بدیدم هزارچندانی
 که از نظر وزنی مختل است.

شعر از ترکی شیرازی است؛ و صورت صحیح آن در دیوان شاعر:
 می‌شنیدم که نیست در تو وفا چون بدیدم هزارچندانی
 ۸. ص ۷۵. عاشقم عاشقم به یار قسم به سر زلف آن نگار قسم
 بیت از قصاب کاشانی است با این تغییر:
 عاشقم عاشقم به یار قسم به وصال تو ای نگار قسم
 (قصاب کاشانی، ۱۳۶۳: ۱۸۰)

در نسخه کتابخانه آستان قدس رضوی، گ ۱۹ به همان صورت چاپی است.
 ۹. ص ۳۵۶ و ۳۵۷. ای شاه تویی آن که خدا را شیری مرحبکش و خندق‌جه و خیبرگیری
 مپسند که بیش از این غلامان تو را ایام کند ذلیل هر بی‌پیری
 ابیات در سخنان منظوم/بوسعید/بوالخیر به این صورت آمده است:
 یا شاه تویی آن که خدا را شیری خندق‌جه و مرحبکش و خیبرگیری
 مپسند غلام عاجزت یا مولا ایام کند ذلیل هر بی‌پیری (ص ۹۴)
 بررسی ابیات نشان می‌دهد که نقالان و راویان داستان حسین کرد شبستری، دقت چندانی
 در نقل صحیح ابیات نداشته‌اند و گاه در ابیات دخل و تصرف هم کرده‌اند و کاتبان نیز آنها را
 به همان صورت ضبط کرده‌اند؛ بنابراین در تصحیح آنها نسخ خطی گره‌گشا نیست و باید از
 دیوان‌ها و مآخذ جنبی دیگر بهره گرفت.

۲-۲- تصحیح و تعلیق بر واژگان، عبارات و جملات

در متن قصه حسین کرد شبستری با برخی واژگان، اصطلاحات و جملات مواجه می‌شویم که
 یا تلفظ و املاهای آنها صحیح نیست یا توضیح مصححان کافی نبوده و اشتباه است. در این
 بخش مقاله، با اتکا به شواهد درون‌متنی و برون‌متنی و نیز بهره‌گیری از فرهنگ‌های لغت
 فارسی و ترکی و همچنین دو نسخه خطی توضیحات ناقص تکمیل شد و در مواردی که خطا
 یا اشتباهی دیده شد، ضمن تصحیح آن، توضیحات و تعلیقات لازم را آورده‌ایم.

۱. بورچک، پرچوک‌باف/ پورچوک‌باف: در ص ۱۷۰ این کلمه به صورت «بورچک‌باف» آمده:
 از قضا روزی به دکان بورچک‌بافی رسیدند و در ص ۱۷۱ با املاهای «پرچوک‌باف»: ... خود در

خانه آن مرد پرچوک‌باف رفته. مصححان فقط به این اختلاف ضبط در پاورقی اشاره کرده‌اند و درباره معنی این واژه و ضبط و تلفظ صحیح آن توضیحی نداده‌اند. در گ ۱۶۹ و ۱۷۰ نسخه کتابخانه آستان قدس رضوی، به ترتیب، با دو ضبط، به صورت «بورک‌بافی» و «پرچوک‌باف» آمده و مراجعه به نسخه، کمکی به تصحیح آن نکرد. این لغت ترکی است و در لغت‌نامه دهخدا و فرهنگ معین نیامده‌است. ضبط و تلفظ آن در ترکی «پورچوک (pürçük)» و معنی آن «علاقه (آویز) کوچک مثل منگله (منگوله) از جنس ابریشم» ذکر شده‌است (استرآبادی، ۱۳۸۸: ۱۶۱). پس هیچ یک از این ضبط‌ها درست نیست و صحیح آن «پورچوک» است.

۲. اودباشی / اودباشی. این واژه در سه موضع از متن به کار رفته‌است:

الف. ص ۲۵۳ س ۴. «و از دروازه داخل کاروانسرا شدند و اطاقی گرفتند و مشت زری به اودباشی دادند تا کاه و جوی از برای ایشان آوردند و راحله از برای خودشان مهیا کردند».

ب. ص ۲۹۷. (حیدر نامدار) داخل آن کاروانسرا شد، اطاقی گرفته و مشت زری به اودباشی داده که کاه و جو به جهت اسب او سرانجام نموده».

ج. ص ۴۱۷. (میراسمعیل) گفت که من دیشب میهمان بودم، الحال در کاروانسرا رفتم. در اطاق را بسته دیدم، پرسیدم از اودباشی. گفت در خانه عموی میراسمعیل رفته‌اند.

مصححان در پاورقی ص ۲۵۳ در توضیح «اودباشی» آورده‌اند: «دورفر، اود را به معنی گاو ضبط کرده، بنابراین اودباشی نیز ظاهراً گاوبان است».

باید گفت «اودباشی» نمی‌تواند به معنای «گاوبان» باشد؛ در فرهنگ سنگلاخ «اود» به معنی «گاو» غلط دانسته شده و ذکر شده که «اوی» به معنی «گاو» است نه «اود» (استرآبادی، ۱۳۷۴: ۴۰)؛ از دیگر سو، نزدیک‌ترین واژه به «اودباشی» در ترکی، «اودباشی» است که مرکب است از «اودا» + «باشی»؛ یکی از معانی «اود» و «اودا» در ترکی، «اتاق» است و «سرای» (زارع شاهمرسی، ۱۳۷۸: ۲۰۸) و یکی از معانی «باشی» «مسئول» و «سر» است؛ پس در مجموع، «اودباشی» یعنی «سرایدار»، «اتاق‌دار» و «مسئول اتاق‌ها و سراها»؛ در فرهنگ سه‌زبانۀ ترکی-انگلیسی-فارسی محق ذیل «اودباشی» معنی فارسی «سرایدار» و معادل the custodian of cravanseria انگلیسی یعنی «کاروانسرادار» آمده (گلکاریان، ۱۳۷۰: ۶۴۰)؛ دیگر اینکه امروز در بازار تبریز «اودباشی» به معنای «سرایدار و محافظ شبانه‌روزی سراها و تیمچه‌های بازار به کار می‌رود (نک. shahrvand_newspaper.ir). باتوجه به قراینی چون «کاروانسرا» و «اتاق» در سه شاهد متن، معنی «کاروانسرادار» برای متن

مناسب و صحیح است؛ این کلمه در نسخه کتابخانه آستان قدس رضوی، گ ۳۵۶ و ۳۵۷ به صورت «اودباشی» آمده ولی در نسخه کتابخانه مجلس، گ ۹۲ و ۹۵ «اده باشی» ضبط شده و ضبط امروزی آن «اودباشی» است؛ باتوجه به توضیحات لغوی که گذشت، همان ضبط «اده باشی» مرجح است که اگر مطابق متن چاپی، به صورت «ادباشی» هم نوشته شود، باید با فتحه روی دال قرائت شود؛ پس مطابق شواهد «اده/ادباشی» یعنی کاروانسرا دار و سرایدار که اتاق‌های کاروانسرا را در اختیار داشت و در اختیار واردان و مسافران می‌گذاشت و چهارپایان حامل آن مسافران را تغذیه و تیمار می‌کرد و معنای «گاوبان» وجهی ندارد.

۳. ص ۱۵۴. توت من المدن / توت منم المدن. (حسین) چون نزدیک رسید، هر دو پا را بر زمین کوفت در زمین و خود را برابر ساسان گرفته نعره یا علی از جگر برکشید و گفت توت من المدن...». مصححان در پاورقی همان صفحه نوشته‌اند: «ترکی است با معنایی نظیر اینکه «بگیر که من نمی‌میرم».

این عبارت ترکی در بخش دیگر داستان تکرار شده: ص ۲۶۹: «... صدای الدررم الدررم توت منم المدن و نعره‌های یاعلی یاعلی بود که از دل می‌کشید...» (نبرد حسین کرد با مبارک سیاه و ازبکان).

نخست اینکه «توت منم المدن» درست است (مطابق ص ۲۶۹) نه «توت من المدن» و گ ۱۴۴ نسخه کتابخانه آستان قدس رضوی نیز «توت منم المدن» ضبط کرده‌است. این جمله که گزاره قالبی است و در دو جای داستان، به ترکی تکرار شده‌است؛ مارزلف (۱۴۰۰: ۴۴۰) گزاره‌های قالبی را عبارات تکرارشونده‌ای می‌داند که معنایی خاص را می‌رسانند و این معنا لزوماً از ظاهر و ساختار خود عبارت به دست نمی‌آید. وی فقط به گزاره‌های قالبی فارسی پرداخته، درحالی که در داستان، گزاره‌های قالبی ترکی هم داریم؛ مانند مورد اخیر و «الدررم الدررم» (می‌گشتم گشتم) در ص ۱۵۴ و ۲۶۹؛ دیگر اینکه با توجه به سیاق جمله معنی «بگیر که من نمی‌میرم» درست نیست؛ بلکه معنی دقیق جمله چنین است: «بگیر از دست من». این جمله ترکی، ترجمه گزاره قالبی «بگیر از دست من» است که در نبرد، به حریف می‌گویند (افشاری، ۱۴۰۰: ۲۷) و در شواهد بالا نیز چنین است و معنی «بگیر این ضربت را از دست من» می‌دهد و در دو جای داستان، فارسی آن آمده‌است:

نوبت به سید رسیده گفت من با شمشیر جنگ می‌کنم و شمشیر را از غلاف کشید. نهیب زد که بگیر از دست من (ص ۶۴).

چموشنگ گفت ای ناپاک بگرد تا بگردیم. پیچک را بد آمده از جای جستن نموده و نهیب داد که بگیر از دست من (۶۹).

۴. میلخ. ص ۸۱: «او را به میلخ قصابی زده آن ملعون چنان دست و پا زده که تا صبح روانه اسفل السافلین شده بود». مصححان در پاورقی درباره «میلخ» آورده‌اند: «از سیاق عبارت برمی‌آید که به جای «قناره» استعمال شده و در لغت‌نامه دهخدا نیامده‌است».

باید افزود که این لغت ترکی است (میل + اخ اُق) و در ترکی امروز به معنای «آویزه» و «آویخته» به کار می‌رود؛ از جمله، انگورهای آویخته از سقف را «میلخ» گویند که با این شیوه با خوشه خشک می‌شدند و برای استفاده در زمستان نگه می‌داشتند (شاهمرسی: ۹۵۳).

۵. هادر. ص ۳۴۲: «... صدای هادر باش، بیدار باش، بر فلک مینا رنگ بلند می‌شود...» مصححان در پاورقی نوشته‌اند: «هادر باش گویشی است و هنوز در نواحی یزد به جای مواظب باش گفته می‌شود».

کلمه (صفت) ترکی است به معنی «مواظب» (شاهمرسی: ۹۷۶) و احتمال دارد از ترکی به گویش یزدی و کرمانی وارد شده باشد.

۶. سرنگ/ شرنگ. «(سید میرباقر) ... در روی سینه او (ملا محمد فارسی) نشست و هر دو دست او را به خم کمند بست که سرنگ از دل مردم شهر برآمد و آفرین و مرحبا از آن جماعت برآمد» (ص ۲۴۳ و ۲۴۴).

مصححان درباره «سرنگ» در پاورقی آورده‌اند: «کذا ظاهراً مأخوذ از کلمه سرنج است که آواز دهل و طبل باشد».

آواز دهل و طبل از دل مردم برآمدن مناسب متن نیست. متن مربوط به جنگ تن‌به‌تن سیدمیر باقر با ملا محمد فارسی است که مردم شیراز از دست او شاک و به تنگ آمده بودند. «سرنگ» به احتمال زیاد، تصحیف «شرنگ» (با کسر شین) است که از معاصرین، در آثار محمود دولت آبادی، به معنای «همهمه و شادمانی ناشی از جشن و پای کوبی» به کار رفته و در اینجا نیز واجد این معنی است:

وقتی جوان‌ها از ولایات غربت برگردند و سردماغ باشند و بتوانند شرنگ راه بیندازند... (دولت‌آبادی، ۱۳۷۹: ۳۲۳). شرنگ حنابندانت را برپا می‌دارم (همان: ۱۹۹۵). شب عروسی پسر عمو- دختر عمو که می‌گویند عقدشان در آسمان‌ها بسته شده‌است، قرار است خرغام چنان شرنگی

برپا کند که سرآمد عروسی- عزاهایی باشد که حاج کلوها تا حال برپا داشته‌اند (همان: دفتر دوم، ۱۷۲).

چگورش را هم بیار کله فریاد می‌خواهم امشب در این خرابه شرنگ است های (همان، ۱۳۶۲: ۲۴۹). دهلی‌ها جلوی در حمام میدان گرفتند تا مگر شرنگ را گرم کنند (همان: ۲۳۶۶).
باتوجه به اینکه در نسخه کتابخانه آستان قدس همان «شرنگ» ضبط شده، این مورد جنبه پیشنهادی دارد تا پژوهشگران دیگر نیز در آن تأمل کنند و قطعی نیست.
۷. قاطمه. «دست در جلبندی کرده جوالدوز بیرون آورد و قاطمه در میان آن کرده و گفت حال تو را مهار می‌کنم و به شهر می‌برم» (ص ۲۲۱). مصححان در پاورقی نوشته‌اند: «قاتمه، بریده چرم».

این واژه ترکی است و در فرهنگ‌ها به این معنی نیامده‌است. در ترکی امروز به معنی مطلق «طناب» به‌کار می‌رود؛ اما در اصل رشته و طنابی است که از موی دم و یال اسب و استر می‌بافتند (شاهمرسی، ۱۳۸۷: ۷۲۷). دهخدا نیز آن را به معنی «رشته و طناب» آورده که با کلمه «جوالدوز» در متن تناسب دارد؛ درواقع می‌خواسته با جوالدوز و طناب به‌نوعی او را طناب‌پیچ و مهار کند.

۸. روغن سلیمانی/ روغن ریحان سلیمان. «...و بعد از شش یوم آن دختر، روغن سلیمانی در زخم او زد. خوب شد».
مصححان توضیحی درباره روغن سلیمانی نیاورده‌اند.

گیاهی طبی به نام «ریحان سلیمان» در منابع آمده که آن را به یونانی بواسلیقا گویند (طاهر، ۱۳۷۴: ۸۰ و ۵۲) و نام دیگر آن «جمسفرم» است و در *الابنیه عن حقایق الادویه* ذیل انواع روغن، از «دهن الجمسفرم» یاد شده و در پاورقی آمده: جمسفرم را به معنی «ریحان سلیمان» نوشته‌اند؛ چون جم سلیمان است» (موفق هروی، ۱۳۴۶: ۱۴۷)؛ پس با این توضیح، «دهن الجمسفرم» به معنی «روغن ریحان سلیمان» است که در متن از آن به «روغن سلیمانی» یاد شده‌است. موفق هروی، خاصیت آن را گرم و خشک ذکر کرده (همان‌جا) و انصاری شیرازی (۱۳۷۱: ۱۹۵) طلا کردن آن را بر ورم‌های بلغمی و نقرس نافع دانسته‌است.

۹. شال لام الف لا/ شال الف لام الف لا. «... کلاه بره خراسانی با ودو شال ترمه لام الف لا با هفده زرع... فرستاد» (ص ۲۶۸). صورت صحیح این عبارت «شال ترمه لام الف لا» است؛ چنان‌که «عمامه لام الف لا» نیز در همین اثر (ص ۲۱۶) به‌کار رفته‌است. دهخدا (۱۳۷۳) ذیل

لام الف) آورده: گره به شکل لا، گرهی که چون لام الف بندند. و این بیت را شاهد آورده‌است: چون لام الف گرفته من او را کنار واو// پیراسته دو زلفک چون دال لام (یوسف نصر کاتب)؛ لا بعد از «لام الف» نیز نوعی تکرار است برای تأکید؛ شال با گره‌ها و ریشه‌هایی که به الف لام شبیه هستند و از این رو به این نام خوانده شده‌اند.

خود «لام» نیز به معنای «دستار» به کار رفته‌است: پیچیده یکی لامی میرانه به سر بر بر بسته یکی گزlk ترکانه کمر بر (سوزنی سمرقندی، نقل از لغت‌نامه). این عبارت در نسخ وجود ندارد.

۱۰. میرلب‌چاک دامغانی / میرپیچاک دامغانی. در ص ۱۲۷ قصه حسین کرد، میرلب‌چاک دامغانی که از پهلوانان ایران بود، به خدمت شاه‌عباس صفوی می‌رسد و شاه او را به سید میرباقر آجریز سرپرست پهلوانان می‌سپارد؛ در ص ۲۵۷ گروهی (۵۷ نفر) از پهلوانان ایران به قصد مبارزه با مبارک‌سیاه به بلخ عازم می‌شوند و در صفحه مذکور، نام این پهلوان «میرپیچاک دامغانی» ضبط شده و مصححان در فهرست نام اشخاص، این دو نام را دو نفر تلقی کرده‌اند. به احتمال زیاد، این دو نفر یکی هستند و باتوجه به معنای نامربوط «پیچاک» (پیچ‌دار) همان «میرلب‌چاک» صحیح است؛ در نسخه کتابخانه آستان قدس رضوی، گ ۲۹۶ هم «لب‌چاک» (به‌صورت پیوسته) ضبط شده‌است و هم در نسخه مجلس، گ ۵ الف؛ علاوه‌بر آن در همان ص ۱۲۷ و ص ۱۳۸ نام «تقی ریخته‌گر تبریزی» در زمره پهلوانان رکاب شاه‌عباس معرفی می‌شود که در ص ۲۵۷ (پهلوانان عازم بلخ) به اشتباه «تقی ریخته‌گر» ضبط شده که احتمالاً غلط چاپی است؛ زیرا مصححان در فهرست نام اشخاص و طوایف، همان «تقی ریخته‌گر تبریزی» ضبط کرده‌اند و در همان برگ ۲۹۶ نسخه کتابخانه آستان قدس رضوی «تقی ریخته‌گر تبریزی» ضبط شده‌است و هم در نسخه مجلس گ ۷ ب.

۱۱. مادیق/ داغ. در ص ۳۹۱ در بخشی از داستان، اعظم وزیر، وزیر عیدالله خان (فرمانروای ازبک در بلخ) که دشمن ایرانیان بود، میرسبزواری را متهم می‌کند به پناه دادن به ایرانیان در خانه خود؛ وقتی عیدالله خان تفحص می‌کند و به سعایت اعظم وزیر پی می‌برد، دستور می‌دهد او را شکنجه و تنبیه کنند: «... فراشان بزنید بر زیر... اعظم وزیر. پس فراشان او را انداخته اول ماتحت او را مادیق کرده... چنان چوبی براو زدند تا کاسه زانوی او را مجروح نمودند» (۳۹۱ و ۳۹۲).

این جمله در نسخه کتابخانه آستان قدس رضوی نیامده و مصححان در پاورقی درباره «مادق» نوشته‌اند: «کذا، شاید «داغ» مقصود باشد». در فرهنگ‌های فارسی و ترکی، این واژه یافت نشد؛ نگاهی دوباره به متن جمله و توضیحات فوق (بافت داستان) نشان می‌دهد که نویسندگان در اینجا، نوعی «بازی زبانی» کرده و «مادق» را متناسب با «ماتحت» آورده و در واقع «مادق» به تبعیت از «ماتحت» مرکب است از «ما» (موصول مشترک در عربی: آنچه) + دق (در عربی کوفتن چیزی را) و در مجموع یعنی: آنچه بر آن کوبیده شود؛ پس جمله «ماتحت او را مادق نمودند» متناسب با قرائن محتوایی متن، یعنی «بر پشت او کوفتنند و کتک زدند و آن قدر کوفتنند که ماتحتش صاف و تخت و شکسته شد». در نتیجه نمی‌تواند مقصود از این کلمه «داغ» باشد.

۱۲. غافل در مفهوم ناغافل. برخی قرائن مانند خاستگاه حسین کرد شبستری (حسین بیگ تبریزی) از طیفه رشوند در نواحی تبریز و حضور او در منصب قورچی‌باشی خاصه دربار صفوی (جعفرپور، ۱۴۰۱: ۴۷)، بسامد چشمگیر واژگان ترکی در متن، برخی ساخت‌های دستوری ترکی مانند «اعظم وزیر» (صفت و موصوف، به جای موصوف و صفت)، کاربرد برخی دشنام‌ها و اصطلاحات ترکی و ترجمه لفظ به لفظ آنها به فارسی، برخی تلفظ‌ها و همچنین جملات و عبارت‌هایی که به برخی از آنها در این مقاله اشاره شد و در ادامه اشاره می‌شود، نشان می‌دهد که به احتمال زیاد، زبان مادری نویسنده قصه حسین کرد شبستری ترکی بوده‌است و تداخل زبانی ناخودآگاه باعث شده این ساخت‌های صرفی و نحوی ترکی، در متن قصه وارد شود که گاه مصحح ناآشنا به زبان ترکی را به اشتباه می‌اندازد؛ این تداخل زبانی ناخودآگاه حتی در شعر شاعران دوزبانه‌ای چون خاقانی نیز دیده می‌شود (امیری مهر و همکاران، ۱۴۰۱: ۳۶) و اینک نمونه‌ای از متن:

اسفندیار گفت غافل چیزی به جای او خورده (۸۴). مصححان در پاورقی همان صفحه نوشته‌اند: «ظاهراً به مفهوم ناغافل امروزی است». باید به این توضیح افزود: امروز در ترکی «غافل» به همین معنی به کار می‌رود: «غافل دن ورب» یعنی «ناغافل زده» یا «غفلتا» یعنی «یک‌مرتبه زده». نویسنده «غافل» را به شیوه ترکی، در معنی «ناغافل» استفاده کرده‌است. در نسخه کتابخانه آستان قدس رضوی این جمله نیست، اما در نسخه مجلس، شواهد زیر، از بخش‌های دیگر یتیم‌نامه، برای کاربرد «غافل» به معنی «ناغافل» یافته شد:

«... صفدر پادشاه دیدش هیئت خون‌آلود از عقبش آمد غافل کمند به حلقش کشید (مجلس، ۹۹ الف).

«نزدیک ظهر غافل قطران با یک دست خنجر به ران خان زد، خان به خود پیچید» (مجلس، گ ۱۰۳ ب).

«پشت خانه برق کمند انداخت بالا آمد به بام دید در باغچه یکی را چوب می‌زنند ملاحظه کرد دید حسین است خوشحال شد به زیر آمد متعاقب برق غافل جست جلو بیهوشش کرد (مجلس، ۱۶۹ الف).

«تا ظهر کشتی گرفتند، ظهر تیمور غافل خنجر کشید» (مجلس، گ ۱۱۱ الف).
 شراره به بهانه ریگ از کفش درآوردن خم شد، آتش را دید. گفت عقب من نیا. آتش نشنید، عقبش آمد، غافل برگشت، کمند به حلق آتش کشیدش (مجلس، گ ۷۱ الف).

۱۳. کوچه‌به‌کوچه / از کوچه به کوچه. یک نمونه دیگر از تداخل زبانی ناخودآگاه، در ص ۳۴۹ این جمله آمده‌است: «آن دلاور زد به دهنه بازار و از کوچه به کوچه در رفت». مصححان در پاورقی آورده‌اند: «شاید از زیادی است و کوچه به کوچه در رفت، مصطلح بوده‌است» درحالی‌که این ساخت «از کوچه به کوچه» متأثر از ساخت ترکی است و جمله «از کوچه به کوچه در رفت» دقیقاً معادل «کوچه دن کوچه قاجدی» ترکی است که به احتمال زیاد نتیجه تداخل زبانی ناخودآگاه‌است. در متن نسخه کتابخانه آستان قدس رضوی گ ۴۴۱ نیز همان «از کوچه به کوچه» آمده‌است.

۱۴. در ص ۳۲۸ آمده: «چون فردا روز روشن شد، ایشان که بی‌هوش بودند، به هوش آمدند، آن را لب‌شکری دیدند». مصححان در پاورقی آورده‌اند: «اصل بهوش»؛ و متن را به «بی‌هوش» بدل کرده‌اند؛ درحالی‌که همان «بهوش» درست بوده که در ترکی به معنای «بی‌هوش، از هوش‌رفته» است و نویسنده آن را مطابق تداخل زبانی ناخودآگاه از تلفظ ترکی آورده‌است؛ در اینجا «بهوش» خواندن «بی‌هوش» از آن‌روست که آن را با یای مجهول خوانده‌اند؛ باید توجه کرد که واو و یاء در کلماتی مانند «دور» و «شیر» را «واو» و «یاء» معروف خوانند و اگر واو و یا را تلفظ نکرده و به جای آنها ضمه ماقبل واو و کسره ماقبل یا را اشباع کنند، آنها را واو و یای مجهول گویند که در آذربایجان، هنوز در برخی کلمات، استعمال واو و یای مجهول وجود دارد (خیامپور، ۱۳۴۴: ۲۰) و کلماتی مانند «بی‌سواد»، «بی‌شعور» و «بی‌رشد» را به صورت «بسواد»، «بشعور» و «برشد» تلفظ می‌کنند.

۱۵. درشت/ زشت. در ص ۲۴۳ آمده است: «مردم از اعلی و ادنی و پیر و جوان و درشت و زیبا و بزرگ و کوچک در بالای کوچه‌ها تماشای آن دو دلاور می‌کردند...». با توجه به قرینه «زیبا» در جمله، «درشت» صورت تصحیف‌شده «زشت» است؛ بنابراین جمله صحیح مطابق گ ۲۷۷ نسخه ۳۸۸۱۳ کتابخانه آستان قدس رضوی این گونه است:

«مردم از اعلی و ادنی و پیر و جوان و زشت و زیبا و بزرگ و کوچک در بالای کوچه‌ها تماشای آن دو دلاور می‌کردند».

۱۶. تازه/ بیاد. تا دو ساعت نشسته بود. بعد از آن تازه به یاد سید افتاد» (ص ۱۰۷). مصححان ذیل «تازه» در پاورقی نوشته‌اند: «اصل کلمه‌ای شبیه «پیاده» ولی بی‌نقطه. «در نسخه کتابخانه آستان قدس گ ۷۴ «بیاد» آمده و برای تأکید در حاشیه همان برگ نیز «بیاد» را تکرار کرده است و کلمه «تازه» را ندارد، با توجه به جمله قبلی «... از یاد سید رفته بود» همان «بیاد سید افتاد» درست است و «پیاده» وجهی ندارد؛ بنابراین صورت تصحیح‌شده جمله چنین است: «تا دو ساعت نشسته بود. بعد از آن به یاد سید افتاد».

۱۷. دوطلب/ داوطلب. در ص ۲۵۷ این جمله آمده است: «القصه پنجاه و هفت نفر از دلاوران دوطلب شده و تدارک خود را دیده...». مصححان در پاورقی نوشته‌اند: «کذا (=داوطلب). باید افزود «دوطلب» تلفظ ترکی «داوطلب» است و در چند موضع دیگر از یتیم- نامه با همین ضبط آمده است:

بشنو از سبد در یتیم‌خانه دوطلب خواست، اقبال سیاه همدانی دوطلب شد (مجلس، گ ۳ الف).

میراسمعیل دوطلب شد (مجلس، گ ۶ ب).

سید در یتیم‌خانه دوطلب خواست، میرزا حسین سنجرانی دوطلب شد (مجلس، گ ۲ الف).

۲-۳- نکات دیگر

۱. در فهرست لغات کاستی‌هایی دیده می‌شود؛ از جمله ذیل «اودباشی» فقط صفحات ۲۹۷ و ۴۱۷ آمده و ص ۲۵۳ فوت شده است؛ لغاتی مانند «پورچک» و «بورچک» در هم ادغام و به یکدیگر ارجاع نشده‌اند.
۲. برخی واژه‌های ترکی متن معنی نشده‌اند؛ مانند جلو اسب (۵۶) به معنی دهنه اسب؛ دوستاق و دوستاکی به معنی محبوس، زندانی و بندی (۷۶)؛ قمچی (۱۱۲) به معنی شلاق؛ افندی (۱۵۲) به معنی سرور و آقا؛ شیشکی (۲۴۱ و ۲۷۸) به معنی لاف زدن.

۳- نتیجه‌گیری

این مقاله تکمله‌ای بر تصحیح قصهٔ حسین کرد شبستری، به‌کوشش ایرج افشار و مهران افشاری است که به دو بخش تقسیم می‌شود: بخش نخست نقد ضبط و تصحیح ابیاتی از شاعران مختلف، در لابه‌لای قصه که در آن، این ابیات به سه بخش تقسیم شده‌اند: ابیات با ضبط درست و سرایندهٔ مشخص که مصححان به سرایندگان یا مأخذ اشعار اشاره نکرده‌اند؛ ابیاتی که از نظر وزن و قافیه اشکال ندارند، اما سرایندهٔ آنها نامعلوم است؛ ابیاتی که در ضبط و تصحیح آنها اشکال یا اشکالاتی وجود دارد و ضبط ناصحیح، اختلالاتی در وزن و قافیهٔ آنها پدید آورده که مصححان اثر، آنها را تصحیح نکرده‌اند یا در شعر شاعر تصرف شده و در نتیجه بیت یا ابیات دیگری عرضه شده‌است. با توجه به اینکه این ابیات در نسخ خطی نیز به‌درستی ضبط نشده‌اند، بیشتر با مراجعه به آثار شاعران و توجه به سنت ادبی فارسی تصحیح شد.

در بخش دوم مقاله ضبط برخی کلمات، به‌ویژه کلمات و جملات ترکی، بررسی و تصحیح شده و تعلیقات روشن‌کننده بر آنها افزوده شده‌است؛ در این بخش با مراجعه به دو نسخهٔ خطی کتابخانهٔ آستان قدس رضوی و کتابخانهٔ مجلس شورای اسلامی، فرهنگ‌های ترکی به فارسی، یافتن قرائن کمک‌کننده در متن و متون دیگر و همچنین توجه به بافت داستان و متن، کلمات و جملات، از حیث تلفظ و معنی، تصحیح و تعلیقاتی بر آنها نوشته شد.

قرائن مختلف نشان می‌دهد که نویسندهٔ قصه حسین کرد شبستری، به احتمال زیاد ترک زبان بوده‌است و بی‌توجهی مصححان به این مسئله، اشکالاتی را در متن یا تعلیقات به‌وجود آورده‌است. این اشکالات را می‌توان این‌گونه دسته‌بندی کرد: ۱. اشکال در ضبط تلفظ و املاي کلمات و جملات؛ شامل پورچک، اده‌باشی، توت منم المدن، دوطلب؛ ۲. اشکال در معنی کلمات و جملات؛ شامل پورچک، اده‌باشی، توت منم المدن، قاطمه، میلاخ؛ ۳. بی‌توجهی به برخی ساخت‌های دستوری ترکی، مانند کاربرد «غافل» به جای «ناغافل»؛ «بهوش» (با یاء مجهول) به جای «بی‌هوش» و «از کوچه به کوچه» به جای «کوچه به کوچه» که در مقاله به هریک از این موارد پرداخته شد. با افزودن این تصحیحات و تعلیقات می‌توان متن منقح‌تری از قصهٔ حسین کرد شبستری به دست داد.

منابع

- آتش‌سودا محمدعلی. بررسی ساخت داستان عامیانه حسین کرد شبستری، *ادبیات عرفانی و اسطوره‌شناختی*، ۱۳۸۶؛ ۸: ۹-۵۰.
- آرتیمانی رضی‌الدین. *دیوان رضی‌الدین آرتیمانی*، به کوشش محمدعلی امامی. تهران: کتابفروشی خیام. ۱۳۴۵.
- استرآبادی میرزامهدی. *فرهنگ ترکی به فارسی سنگلاخ*، ویراستار روشن خیای. تهران: نشر مرکز. ۱۳۷۴.
- استرآبادی میرزامهدی. *فرهنگ ترکی به فارسی سنگلاخ*، تلخیص محمد خویی، مقدمه حسین محمدزاده صدیق. تبریز: یاران. ۱۳۸۸.
- افشاری مهران. مقدمه بر قصه حسین کرد شبستری. تهران: چشمه، ۱۴۰۰: ۱۵-۴۰.
- امیری مهر حسن؛ اخبانی جمیله؛ اسلامی محرم و مؤمنی هزاده امیر. *تداخل زبانی ناخودآگاه*، پدیده‌ای ناشناخته در شعر خاقانی، *پژوهش‌های زبان‌شناسی تطبیقی*، ۱۴۰۱؛ ۲۴: ۳۵-۵۲.
- انصاری شیرازی علی. *اختیارات بدیعی*، تصحیح دکتر محمدتقی میر. تهران: شرکت دارویی پخش رازی. ۱۳۷۱.
- جعفرپور میلاد. از یتیم داستانی تا قورچی تاریخی (اثبات هویت ناشناخته حسین کرد شبستری بر پایه شواهد تاریخی و ادبی)، *جستارهای نوین ادبی*، ۱۴۰۱ الف؛ ۱: ۲۱-۵۱.
- جعفرپور میلاد. *نسخه‌شناسی کهن‌ترین جامع روایات حماسه یتیم‌نامه و دیگر دست‌نویس‌های آن*، *متن‌شناسی ادب فارسی*، ۱۴۰۱ ب؛ ۵۳: ۷۳-۹۰.
- حسینی سروری نجمه. *زوال شخصیت عیار در داستان حسین کرد شبستری*، *متن پژوهی ادبی*، ۱۳۹۹؛ ۸۵: ۱۱۳-۱۳۷.
- خیامپور عبدالرسول. *دستور زبان فارسی*، تبریز: کتابفروشی تهران. ۱۳۴۴.
- داستان حسین کرد شبستری، نسخه ۳۸۸۱۳ کتابخانه آستان قدس رضوی.
- داستان حسین کرد، نسخه ۱۲۵۷، کتابخانه مجلس شورای اسلامی.
- داستان حسین کرد شبستری، نسخه ۵-۳۲۹۴۵، کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران.
- دولت‌آبادی محمود. *کلیدر*. تهران: فرهنگ معاصر. ۱۳۶۲.
- دولت‌آبادی محمود. *روزگار سپری‌شده مردم سال‌خورده*. تهران: چشمه و فرهنگ معاصر. ۱۳۷۹.
- دهخدا علی‌اکبر. *لغت‌نامه*. انتشارات دانشگاه تهران. ۱۳۷۳.
- ذوالفقاری حسن. *زبان و ادبیات عامه ایران*. تهران: سمت. ۱۳۹۴.
- رادمنش عطا محمد. *وحید و چکامه بختیاری*. *فصلنامه علمی پژوهشی تاریخ*، ۱۳۸۷؛ ۹: ۶۱-۷۸.

زارع شاهمرسی پرویز. فرهنگ ترکی به فارسی شاهمرسی. تبریز: نشر اختر با همکاری انتشارات آناس. ۱۳۸۷.

سخنان منظوم / بوسعید ابوالخیر، به کوشش سعید نفیسی. تهران: کتابخانه مجلس. ۱۳۳۴.

شیخ بهایی. کشکول، ترجمه بهمن رازانی. تهران: انتشارات زرین. ۱۳۷۷.

طاهر غلامرضا. فرهنگ لغات طبی یونانی در کتابهای فارسی. تهران: مرکز نشر دانشگاهی. ۱۳۷۴.

فرخی سیستانی. دیوان فرخی سیستانی، به کوشش محمد دبیرسیاقی. تهران: انتشارات شرکت نسبی محمدحسین اقبال و شرکا. ۱۳۳۵.

قصاب کاشانی. دیوان قصاب کاشانی، به کوشش جواهری (وجدی). تهران: انتشارات سنائی. ۱۳۶۳.

قصه حسین کرد شبستری، براساس روایت ناشناخته موسوم به حسین نامه، به کوشش ایرج افشار و مهران افشاری. تهران: انتشارات چشمه. ۱۴۰۰.

گلکاریان قدیر. فرهنگ لغات سه‌زبان ترکی / استانبولی - انگلیسی - فارسی محق. تبریز: انتشارات نوبل. ۱۳۷۰.

مارزلف اولریش. گنجینه‌ای از گزاره‌های قالبی در داستان عامیانه حسین کرد. در: قصه حسین کرد شبستری. تهران: چشمه، ۱۴۰۰: ۴۳۹-۴۵۹.

موفق‌الدین ابومنصور علی الهروی. /البنیه عن حقایق الادویه، به تصحیح احمد بهمنیار، به کوشش حسین محبوبی اردکانی. تهران: انتشارات دانشگاه تهران. ۱۳۴۶.

نظامی گنج‌ای الیاس. لیلی و مجنون، به تصحیح حسن وحید دستگردی، به کوشش سعید حمیدیان. تهران: قطره. ۱۳۷۶.

http://shahrvand_newspaper.ir/News/Main/133478

روش استناد به این مقاله:

اسمعیلی اصغر. تکمله‌ای بر تصحیح قصه حسین کرد شبستری، زبان فارسی و گویش‌های ایرانی، ۱۴۰۲: ۲(۱۶): ۱۰۷-۱۲۴. DOI:10.22124/plid.2024.26204.1655

Copyright:

Copyright for this article is retained by the author(s), with first publication rights granted to *Zaban Farsi va Guyeshhay Irani (Persian Language and Iranian Dialects)*. This is an open-access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution License (<https://creativecommons.org/licenses/by-/4.0/>), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided that the original work is properly cited.

